

UBTBR 03.19.00

Mutaliyev Meiirbol

Abai Kazak Ulusal Pedagogik Üniversitesi, Tarih bilimleri doktora derecesi (PhD)

E-posta: meiirbols9293@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Temirkhanov Batyrzhan *

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Tarih bilimleri doktora derecesi (PhD). E-posta: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>

*Corresponding author

KAZAKISTAN EĞİTİM TARİHİNDE MEDRESELER (XIX–XX. Yüzyıllar)

Özet

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan Türklerinin eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan medreselerin eğitim ve aydınlanma faaliyetleri incelenmiştir. Araştırmada, medreselerin yalnızca dinî eğitim veren kurumlar olmadığı; aynı zamanda toplumun kültürel, bilimsel ve entelektüel gelişimine katkı sağlayan eğitim merkezleri olarak faaliyet gösterdiği ortaya konulmuştur. Kazakistan'ın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren Ahmet Rıza, Galiye, Hüseyiniye, Mamaniya, Ayagöz, Kapal ve Kaljan Ahun medreseleri başta olmak üzere çok sayıda eğitim kurumunun kuruluşu, eğitim programları ve toplumsal etkileri değerlendirilmiştir. İncelenen kaynaklar, bu medreselerde Kur'an, hadis ve akaid gibi dinî derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, aritmetik, felsefe, dil ve edebiyat gibi derslerin de okutulduğunu göstermektedir. Özellikle usûl-i cedîd anlayışının etkisiyle bazı medreselerde modern bilimlerin öğretilmesine yer verilmesi, eğitim sisteminin yenilikçi yönünü ortaya koymaktadır. Çalışmada ayrıca medreselerin Kazak toplumunda okuryazarlığın yaygınlaşması, öğretmen yetiştirilmesi ve millî aydınların yetişmesindeki rolleri üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak, medreselerin Kazakistan Türklerinin eğitim tarihinde yalnızca dinî kurumlar olarak değil, aynı zamanda toplumsal modernleşme ve kültürel gelişimin önemli aktörleri olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan; medrese; eğitim tarihi; aydınlanma; usûl-i cedîd; eğitim kurumları.

Муталиев Мейірбол

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD, тарих ғылымдарының докторы

E-mail: meiirbols9293@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Темирханов Батыржан

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD, тарих ғылымдарының докторы

E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ТАРИХЫНДАҒЫ МЕДРЕСЕЛЕР

(XIX–XX ҒАСЫРЛАР)

Аңдатпа

Бұл зерттеуде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан түріктерінің білім беру тарихында маңызды орын алған медреселердің оқу-ағартушылық қызметі қарастырылды. Зерттеу барысында медреселердің тек діни білім беретін мекемелер ғана емес, сонымен қатар қоғамның мәдени, ғылыми және зияткерлік дамуына үлес қосқан білім ошақтары болғаны айқындалды. Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде қызмет атқарған Ахмет Риза, Ғалия, Хұсайния, Мамания, Аягөз, Қапал және Қалжан ахун медреселері бастаған көптеген оқу орындарының құрылу тарихы, оқу бағдарламалары және қоғамдық ықпалы сараланды. Қарастырылған деректер аталған медреселерде Құран, хадис және ақида секілді діни пәндермен қатар тарих, география, арифметика, философия, тіл және әдебиет пәндерінің де оқытылғанын көрсетеді. Әсіресе, жәдиттік (усул-и жәдид) оқу жүйесінің ықпалымен кейбір медреселерде заманауи ғылымдардың енгізілуі білім беру жүйесінің жаңашыл сипатын айқындайды. Сонымен қатар, зерттеуде медреселердің қазақ қоғамындағы сауаттылықты арттыру, мұғалімдер даярлау және ұлттық зиялы қауымды қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылды. Нәтижесінде, медреселердің Қазақстан түріктерінің білім беру тарихында тек діни мекемелер ретінде ғана емес, сонымен бірге қоғамдық жаңғыру мен мәдени дамудың маңызды факторлары ретінде қарастырылуы қажеттігі тұжырымдалды.

Түйін сөздер: Қазақстан; медресе; білім беру тарихы; ағартушылық; жәдиттік оқу жүйесі; оқу орындары.

Mutaliyev Meiirbol

Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of Philosophy (PhD) in History

E-mail: meiirbols9293@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Temirkhanov Batyrzhan

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Doctor of Philosophy (PhD) in History

E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7419-0335>

**MADRASAHS IN THE HISTORY OF EDUCATION IN KAZAKHSTAN
(19th–20th Centuries)**

Abstract

This study examines the educational and enlightenment activities of madrasahs, which occupied an important place in the educational history of the Kazakhstan during the late nineteenth and early twentieth centuries. The research demonstrates that madrasahs were not merely institutions providing religious instruction; they also functioned as educational centers that contributed to the cultural, scientific, and intellectual development of society. The establishment, curricula, and social impact of numerous educational institutions, including the Ahmad Riza, Galia, Husayniya, Mamaniya, Ayagöz, Kapal, and Kaljan Akhun madrasahs, are analyzed. The examined sources indicate that, in addition to religious subjects such as the Qur'an, Hadith, and Aqidah, these institutions also taught history, geography, arithmetic, philosophy, languages, and literature. In particular, the influence of the Usul al-Jadid (New Method) educational movement led to the introduction of modern sciences in some madrasahs, reflecting the innovative character of their educational system. The study also highlights the role of madrasahs in promoting literacy among the Kazakh population, training teachers, and fostering the emergence of a national intelligentsia. As a result, it is argued that madrasahs should be regarded not only as religious institutions but also

as significant agents of social modernization and cultural development in the educational history of the Turks of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan; madrasah; history of education; enlightenment; usul al-jadid; educational institutions.

Муталиев Меирбол

доктор философии (PhD) по историческим наукам Казахского национального педагогического университета имени Абая

E-mail: meiirbols9293@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>

Темирханов Батыржан

доктор философии (PhD) по историческим наукам Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

E-mail: batyrzhantemirkhanov@gmail.com

МЕДРЕСЕ В ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА (XIX–XX века)

Аннотация

В данной статье рассматривается просветительская и образовательная деятельность медресе, занимавших важное место в истории образования Казахстана в конце XIX – начале XX века. В ходе исследования установлено, что медресе являлись не только учреждениями религиозного образования, но и образовательными центрами, способствовавшими культурному, научному и интеллектуальному развитию общества. Проанализированы история создания, образовательные программы и общественное значение ряда учебных заведений, среди которых медресе Ахмета Ризы, Галия, Хусаиния, Мамания, Аягузское, Капальское и медресе Калжан ахуна. Изученные источники свидетельствуют о том, что наряду с религиозными дисциплинами, такими как Коран, хадисы и акида, в медресе преподавались история, география, арифметика, философия, языки и литература. Особое внимание уделяется влиянию джадидистского (усул-и джадид) метода обучения, благодаря которому в ряде медресе были введены современные научные дисциплины, что свидетельствует о новаторском характере образовательной системы. Также в статье рассматривается роль медресе в распространении грамотности среди казахского населения, подготовке педагогических кадров и формировании национальной интеллигенции. В результате сделан вывод о том, что медресе следует рассматривать не только как религиозные учреждения, но и как важные факторы общественной модернизации и культурного развития в истории образования Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан; медресе; история образования; просвещение; усул-и джадид; образовательные учреждения.

Giriş. Eğitim kurumları, toplumların kültürel, sosyal ve düşünsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamaktadır. Türk-İslam medeniyetinin önemli eğitim kurumlarından biri olan medreseler, yüzyıllar boyunca yalnızca dinî bilgi aktarımının gerçekleştirildiği merkezler olarak değil, aynı zamanda bilimsel ve kültürel üretimin yapıldığı eğitim kurumları olarak faaliyet göstermiştir. Özellikle Orta Asya coğrafyasında medreseler, toplumun eğitim düzeyinin yükseltilmesinde, okuryazarlığın yaygınlaştırılmasında ve entelektüel birikimin sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli işlevler üstlenmiştir.

Kazakistan topraklarında medrese geleneğinin kökleri Orta Çağ'a kadar uzanmakla birlikte, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başları medreselerin eğitim faaliyetleri açısından en yoğun dönemlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu süreçte Kazakistan'ın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren medreseler, geleneksel İslamî ilimlerin yanında tarih, coğrafya, matematik, felsefe ve dil

eğitimi gibi alanlarda da öğretim faaliyetleri yürütmüşlerdir. Özellikle usûl-i cedîd hareketinin etkisiyle bazı medreselerde modern eğitim yöntemlerinin uygulanmaya başlanması, bu kurumların eğitim tarihindeki yerini daha da önemli hâle getirmiştir.

Bununla birlikte Sovyet döneminde medreseler çoğu zaman yalnızca dinî kurumlar olarak değerlendirilmiş, eğitim ve aydınlanma alanındaki katkıları yeterince incelenmemiştir. Bu nedenle Kazakistan eğitim tarihinin önemli unsurlarından biri olan medreselerin faaliyetlerinin yeniden değerlendirilmesi, hem eğitim tarihi hem de kültürel tarih araştırmaları açısından önem taşımaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar medreselerin yalnızca din adamı yetiştiren kurumlar olmadığını, aynı zamanda öğretmen, aydın ve toplum önderlerinin yetişmesinde önemli roller üstlendiklerini ortaya koymaktadır.

Bu araştırmanın amacı, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan'ın farklı bölgelerinde faaliyet gösteren medreselerin eğitim ve aydınlanma alanındaki işlevlerini incelemek, bu kurumların eğitim programlarını değerlendirmek ve Kazak toplumunun kültürel gelişimine olan katkılarını ortaya koymaktır. Ayrıca çalışmada Ahmet Rıza, Galiye, Hüseyiniye, Mamaniya, Kapal, Ayagöz ve Kaljan Ahun medreseleri başta olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarının kuruluş süreçleri, öğretim faaliyetleri ve toplumsal etkileri ele alınmaktadır. Böylece medreselerin Kazakistan eğitim tarihindeki yeri ve önemi daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırma Yöntemi. Bu araştırma, tarihsel araştırma yöntemi temelinde yürütülmüş nitel bir çalışmadır. Çalışmada Kazakistan eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan medreselerin ortaya çıkışı, gelişimi ve eğitim faaliyetleri tarihsel süreç içerisinde incelenmiştir. Araştırmanın temel veri kaynaklarını konu ile ilgili yayımlanmış bilimsel eserler, ansiklopedik çalışmalar, tarihî kaynaklar ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler oluşturmaktadır.

Araştırma kapsamında öncelikle medrese tarihi ve Kazakistan'daki Müslüman eğitim sistemi üzerine yapılmış literatür taranmıştır. Özellikle K. J. Adambosinov'un Kazakistan medreseleri üzerine çalışmaları ile Abdüssattar Hacı Derbisali'nin Kazakistan'daki cami ve medreselere ilişkin araştırmaları temel kaynaklar arasında yer almıştır. Bunun yanında Kazakistan Millî Ansiklopedisi, Türkistan Uluslararası Ansiklopedisi ve bölgesel ansiklopedik yayınlardan yararlanılmıştır.

Elde edilen verilerin değerlendirilmesinde tarihsel analiz, karşılaştırmalı inceleme ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır. Medreselerin kuruluş tarihleri, eğitim programları, öğrenci profilleri ve toplumsal işlevleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış; farklı bölgelerde faaliyet gösteren medreseler arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca eğitim programlarında yer alan dersler incelenerek medreselerin yalnızca dinî eğitim veren kurumlar mı yoksa çok yönlü eğitim merkezleri mi olduğu sorusuna cevap aranmıştır.

Araştırmada nesnellik ilkesine bağlı kalınmış, elde edilen bilgiler farklı kaynaklardan doğrulanarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda medreselerin eğitim tarihindeki yeri, dönemin sosyal ve kültürel şartları göz önünde bulundurularak analiz edilmiş; ulaşılan bulguların Kazakistan eğitim tarihi çalışmalarına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Tartışma ve Bulgular. Kazakistan pedagoji bilimi tarihinde medreselerin aydınlatıcı ve eğitici faaliyetleri önemli bir yer tutmaktadır. Zira günümüzde bilimsel paradigmaların insan merkezli (antroposentrik) bir doğrultuda gelişmesi, özellikle pedagojik alanda temel alınan başlıca yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda, XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar faaliyet gösteren medreselerin eğitim ve aydınlanma yönlerinin yeni bir bakış açısıyla incelenmesi, bugüne kadar yeterince ortaya konulmayan pedagojik özelliklerinin analiz edilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu konuda K. J. Adambosinov araştırmasında şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Türkiye’deki değil, Kazakistan’daki eğitim alanındaki Müslüman öğretim sisteminin tarihini inceleyen sonraki araştırmacı kuşağı Sovyet döneminde şekillenmiştir. Bu bilimsel grubun temsilcileri arasında T. Tajiyeve, N. Sabitov, İ. Sembayev, G. Hrapçenkov ve diğerleri yer almaktadır. Onların eserlerinde bu konularla ilgili çeşitli değerli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalarda mektep ve medreselere ilişkin nadir arşiv belgeleri kullanılmıştır. Ancak bu eserlerde bilimsel nesnellik ilkesinin her zaman korunduğunu söylemek mümkün değildir. Arşiv verilerine

yer verilmiş olmakla birlikte, medreselerin yapısına ilişkin gerekli bilimsel analizler yapılmamıştır. Kuşkusuz bunda dönemin siyasi koşulları belirleyici olmuştur. Kazakistan pedagoji bilimi, genel Sovyet pedagoji tarihinin bir parçası olarak ele alınmış ve medreselerin halkın eğitimindeki somut işlevleri yeterince ortaya konulamamıştır” [1, s. 5].

Kazak topraklarında eğitim ve aydınlanma alanında faaliyet gösteren medreselerin öğretim yöntemlerine değinmeden önce, “medrese” kavramının tarihine kısaca göz atmayı uygun gördük. Medrese, din görevlileri, Müslüman ilkokullarının öğretmenleri ile Yakın ve Orta Doğu başta olmak üzere çeşitli ülkelerin devlet kademelerinde görev alacak personeli yetiştiren orta ve yüksek dereceli Müslüman eğitim kurumlarıdır [2]. Abdüssattar Hacı Derbisali’nin ifadesiyle ise medrese, dinî ortaöğretim veren bir eğitim kurumudur.

Medreselerde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğünü kanıtlayan maddi verilerin bulunduğu Kazakistan Millî Ansiklopedisi’nde şu şekilde belirtilmektedir:

“Medrese içerisindeki eğitim birimleri hücre (hucra), kârhâne ve dershane olarak adlandırılmıştır. Her büyük medresede kütüphaneler faaliyet göstermiştir. Örneğin, Buhara’da XI. yüzyılda büyük bir kütüphane bulunmaktaydı. Orta Çağ medreselerine ait görkemli yapılardan biri olarak Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevî Türbesi özellikle zikredilebilir. Burada geçmişte medreselerle birlikte bir kütüphane de faaliyet göstermiştir” [2].

Araştırmalara göre, Kazak topraklarındaki ilk medresenin temellerinin, eski şehirlerden Balasagun’un Karahanlı Devleti’nin başkenti olarak gelişip serpilmesinden sonra ve Moğol istilasına kadar olan dönemde atıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Abdüssattar Hacı Derbisali araştırmasında şu bilgiyi vermektedir: “Mustavfî (Hamdullah Mustavfî el-Kazvinî), Moğol istilasından önce Balasagun’da (1280–1350) 10 medresenin bulunduğunu yazmaktadır”. Araştırmacı bu eğitim kurumlarını “Balasagun Medreseleri” olarak adlandırmaktadır. Bunun yanı sıra, Kazak topraklarının kadim şehirlerinden biri olan Sauran’da da XVIII. yüzyılda “Sauran Medresesi”nin varlığı bilinmektedir. Bu medresenin mimari açıdan eski yapı örneklerine benzer şekilde tasarlandığı düşünülmektedir.

Mimari araştırmalar sonucunda, söz konusu medresenin bulunduğu yerde dış görünümü baklava (romb) biçiminde olan, üzeri sivri bir kubbeye örtülü ve duvar kalınlığı 1,55–1,56 metreyi bulan pişmiş tuğlalardan inşa edilmiş bir yapının bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyılın 60’lı yıllarında kurulan medreselerden biri de Seyit Medresesi’dir. Araştırmalar, 1780’li yıllarda II. Katerina’nın fermanıyla burada bir Asya Okulu açıldığını ve bu okula Aktöbe, İrgız ve Temir kazalarından her yıl 20–30 başarılı öğrencinin kabul edildiğini göstermektedir [3].

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında temelleri atılan ve günümüze kadar ulaşan medreselerden biri Bab Ata Medresesi’dir. Bu medrese, Güney Kazakistan Bölgesi’nin Sozak ilçesine bağlı Şolakkorgan köyü yakınlarında bulunmaktadır.

Kazak topraklarındaki diğer medreselerin önemli bir kısmının ise XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın 20–30’lu yılları arasında kurulduğu kabul edilmektedir. Nitekim araştırmalar, sonraki medrese grubunun kuruluş tarihlerinin bu döneme denk geldiğini göstermektedir. Ayrıca Abdüssattar Hacı Derbisali’nin araştırmaları, XIX. yüzyılda Kazakistan’ın Sayram, Türkistan, Akmeşit ve Evliyaata şehirlerinde 31, Semey bölgesinde 7, Batı Kazakistan ve diğer bölgelerde ise onlarca medresenin faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Benzer nitelikteki bilgilere “Güney Kazakistan” Ansiklopedik Derlemesi’nde de rastlanmaktadır: “...1894 yılında Turgay eyaletinde 59 medrese bulunmakta ve bu medreselerde 457 öğrenci eğitim görmekteydi. 1896 yılında ise Akmola eyaletinde 13 medrese faaliyet göstermekte olup, bu kurumlarda 970 öğrenci öğrenim görmekteydi” [4, s. 26].

Bu medreselerden biri de Ayganim Medresesi’dir. 1834 yılında inşa edilen bu medresede, her biri 20 öğrencilik kapasiteye sahip 5 oda bulunmaktaydı. Medresede verilen din eğitimi ve Müslüman usulü okuma-yazma öğretimi, çevredeki çok sayıda çocuğun ilgisini çekmiş ve onların eğitimine katkı sağlamıştır.

Almatı Medresesi. XIX. yüzyılın ortalarında Almatı şehrinde Merkez Camii’nin inşasıyla birlikte kurulan medrese binasıdır. Bu medresenin en önemli özelliği, Kazakistan’ın bütün

bölgelerinden öğrenci kabul etmesiydi. Yüz elli kişilik kapasiteye sahip olan dinî medrese 1938 yılında kapatılmış, 1990 yılında ise yeni cami inşaatının başlaması nedeniyle yıkılmıştır.

Ahmet Rıza Medresesi. XIX. yüzyılda Semey şehrinde kurulan tanınmış bir dinî eğitim kurumudur. Bu okulda dinî derslerin yanı sıra, Müslüman eğitim sistemi çerçevesinde Doğu edebiyatı okutulmuş; ayrıca dönemin ileri bilimleri arasında sayılan aritmetik, coğrafya ve tarih dersleri de müfredata dâhil edilmiştir. Medresenin kurucusu ve yöneticisi Ahmet Rıza olup, kendisi Doğu edebiyatına hâkim, aynı zamanda din felsefesi alanında tanınmış bir isimdi.

Bu medresenin adı, Kazak bozkırlarında özellikle Abay'ın eğitimiyle bağlantılı olarak geniş bir şekilde tanınmıştır.

Ahmet Rıza Medresesi, Doğu edebiyatının yaygınlaştırılmasına büyük önem vermiş ve bu yönüyle dönemin diğer dinî eğitim kurumlarından oldukça ileri bir seviyede kabul edilmiştir. Abay bu medresede üç yıl eğitim görmüştür. Şair burada Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmiş; Doğu klasiklerinin şiirleri ve felsefî düşünceleriyle tanışmıştır. İlk şiirlerinin belirgin biçimde Doğulu şairlerin etkisi altında kaleme alınmış olması da bunun bir sonucudur.

Ayagöz Medresesi. Bu medresenin temelleri 1851 yılında atılmıştır. Abdüssattar Hacı Derbisali, eserinde Ayagöz Medresesi'nin eğitim ve aydınlanma faaliyetlerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Medrese uzun yıllar boyunca Ayagöz bölgesindeki 12 nahiye halkının çocuklarına Müslüman usulüne göre eğitim vermiş ve onların okuryazarlık kazanmasını sağlamıştır. Medresede dinî ilimlerin yanı sıra tarih, coğrafya, hesap ve felsefe dersleri de okutulmuştur. Şeyhü's-Seyyid Mirhalidulı, Berdikoca Sayakıpulı, Muhammed Sadık, Şeker Şahiahmetulı gibi din adamları burada eğitim almıştır. Kazak edebiyatının büyük yazarı Muhtar Omarhanulı Avezov'un dedesi Avez de bu medresede öğrenim görmüştür. Medrese, geçen yüzyılın 20'li yıllarında kapatılmıştır” [5].

Abdülkadir Medresesi. Bu medrese hakkında bilgiler, Türkistan Uluslararası Ansiklopedisi'nde yer almaktadır. Ansiklopedide medresenin mimari yapısı şu şekilde tanımlanmaktadır:

Abdülkadir Medresesi, Orta Asya'daki benzer yapılar örnek alınarak inşa edilmiştir. Ön cephenin tam ortasında ok ucu biçiminde kemerli derin bir niş bulunmakta, her iki yanında ise sivri şekilde yükselen ince minareler yer almaktadır. Kubbeli minarelerinde karşılıklı konumlandırılmış altı pencere bulunmaktadır. Medrese, pişmiş tuğladan inşa edilmiştir.

Bağbustan Hanım Kızlar Medresesi. Orenburg'da 1910 yılında Bağbustan Mominova'nın girişimiyle açılmıştır. Bu medresede ağırlıklı olarak Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız ve Özbek kız öğrenciler eğitim görmüştür. Medresenin eğitim ve bilimsel faaliyetlerinin düzenlenmesinde 1906 yılından itibaren Gubaydolla Rıdudi ile Ziya Kemaleddin önemli katkılar sağlamıştır. “Bağbustan Hanım” Kızlar Medresesi'nde on yıllık süre içerisinde 1212 öğrenci eğitim görmüş ve 347 öğretmen yetiştirilmiştir. Medrese, 1917 yılında resmî olarak devlet yönetimine devredilmiştir.

Bökey Mektepleri. 6 Aralık 1841 tarihinde Cihangir Han'ın girişimiyle Orda şehrinde ilk kez açılan Rusça-Kazakça eğitim veren okuldur. 1845 yılında Bökey Ordası topraklarında 14 ihtiyar heyeti (starşına) okulu kurulmuştur. 1892 yılında Orda'da Rus sınıflarına sahip beş Müslüman okulu faaliyet göstermeye başlamıştır. Benzer bir eğitim kurumu Yeni Kazan'da da açılmıştır. Böylece 1945 yılına gelindiğinde Bökey Ordası'ndaki Müslüman okulları ve medreselerinin sayısı 38'e ulaşmıştır.

Buzuov Medresesi. Batı Kazakistan Bölgesi'nin Jalpaktal yöresine bağlı Talov kısmındaki Karasu mevkiinde bulunmaktaydı. Talov bölgesinin 7 numaralı starşinasında görev yapan Molla Yakup Buzuov, caminin yanında bir medrese açmış ve burada erkek çocuklarına eğitim vermiştir.

Galiye Medresesi. 1872 yılında Başkurdistan'ın Ufa şehrinde açılmış bir dinî eğitim kurumudur. Medresenin kuruculuğunu ve yöneticiliğini Ziya Kamalı yürütmüştür. Galiye Medresesi, İdil (Volga) boyu, Orta Asya ve Kazakistan bölgeleri için yüksek eğitimli öğretmenler yetiştiren ilerici bir eğitim merkezi olarak tanınmıştır. Medresede dinî derslerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe, İslam hukuku (şeriat), Doğu tarihi, aritmetik okutulmuş; XX. yüzyılın ilk onlu yıllarından itibaren ise usûl-i cedîd (yeni yöntem) eğitim sistemi çerçevesinde kimya, fizik,

matematik, coğrafya gibi fen bilimleri ile Rus dili ve edebiyatı dersleri de müfredata dâhil edilmiştir.

Ayrıca Galiye Medresesi'nde çok sayıda Kazak genci eğitim görmüştür. Bunlar arasında Magjan Cumabayev, Beyimbet Maylin, Jüsipbek Tilepbergenov, Gali Kamzin ve M. Orazbayev gibi önemli aydın ve toplum önderleri bulunmaktadır. 1911 yılında medresede, Kazak gençlerinin maddi desteğiyle **“Elifba ya da Töte Oku”** adlı ders kitabı yayımlanmıştır. 1913–1914 yıllarında ise yine Kazak gençlerinin girişimiyle **“Sadak”** adlı el yazması dergi düzenli olarak çıkarılmıştır. Bu medreseden mezun olan Kazak gençleri, Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde öğretmenlik yaparak halkın okuryazarlığının artırılmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır [6].

Jäwdir (Cevdir) Medresesi. Türkistan'daki Jäwdir Camii'nin yanında açılan bu medrese, yatakhaneye sahip ve eğitim için elverişli bir kurum olarak bilinmektedir. Ancak Sovyet yönetiminin kararıyla 1930 yılında cami ve medrese birlikte kapatılmış, öğrenciler ise dağıtılmıştır.

Eskitam Medresesi. Bu medrese, Semey bölgesindeki Eskitam adı verilen yerde Kunanbay Hacı tarafından yaptırılmıştır. Burada ağırlıklı olarak Kunanbay Hacı'nın çocukları ile akrabalarının çocukları eğitim almıştır. Abay da çocukluk yıllarında bu medresede köy imamından ilk okuma-yazma eğitimini almıştır.

Koram Medresesi. Yedisu (Jetisu) bölgesinin Verniy kazasına bağlı Alekseyevka yerleşimindeki cuma camisinin yanında bulunmaktaydı. Kaynaklara göre burada 1910–1911 yıllarında 200'den fazla öğrenci eğitim görmüştür. Medresede ders veren kişi, Kaşgar'da eğitim aldıktan sonra öğrenimini Medine'de sürdüren Savut Ahun'dur. Bu medresede fen ve tabiat bilimleri okutulmamış; eğitim yalnızca Kur'an-ı Kerim, tefsir ve akaid gibi dinî ilimler üzerine yoğunlaşmıştır.

Kapal Medreseleri. Abdüssattar Hacı Derbisali, eserinde Kapal Medreseleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre **“Kapal Medreseleri”** iki ayrı kurumdan oluşmaktadır:

a) **“Yakobiya” Tatar Kızlar Medresesi**

b) **Erkekler Medresesi**

“Yakobiya” Tatar Kızlar Medresesi, Kapal'daki Taş Camii'nin doğu tarafında, XIX. yüzyılın sonlarında Şayahmet Absattarov adlı varlıklı bir Tatar tarafından inşa ettirilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere burada yalnızca kız öğrenciler eğitim görmekteydi. Kaynaklarda, 1910 yılında medresede 56 Tatar, 2 Kazak ve 2 Sart (Özbek) kız öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir. Bu medresenin önemli özelliklerinden biri, öğrencilerin yalnızca akademik eğitim almakla kalmayıp el sanatlarıyla da meşgul olmalarıdır.

Erkekler Medresesi ise aynı Taş Camii'nin batı kısmında yer almaktaydı. 1910 yılında burada 84 Tatar ve 37 Kazak öğrencinin eğitim aldığı dair kesin bilgiler bulunmaktadır. Bu iki medresedeki eğitim sistemi, 1905 yılında belirlenen eğitim esaslarına uygun olarak düzenlenmiştir. Öğretim programında Kur'an-ı Kerim, hadis, aritmetik, coğrafya ve diğer bazı dersler yer almaktaydı [7].

Kaljan Ahun Camii ve Medresesi. Kökeltaş Medresesi mezunu olan Kaljan Ahun, 1902 yılında Sirderya bölgesinde bir cami ve medrese inşa etmeyi planlamıştır. Bu girişim, Terenözek ve Jalagaş ilçelerinin halkı tarafından desteklenmiştir. Abdüssattar Hacı Derbisali bu süreci şu sözlerle anlatmaktadır:

“Varlıklı kişiler sürüler hâlinde at bağışlıyor, imece usulü çalışanlara kımız temin ediyorlardı. Bunun yanında aylarca, hatta yıllarca hiçbir ücret almadan çalışan insanlar da vardı. O dönemde yeni yapılmakta olan demiryolu inşaatçılarından bir tuğla fabrikası satın alınmış ve yerel topraktan tuğla üretilmiştir. Bu tuğlalar günümüze kadar dayanıklılığını korumuştur”.

Medresenin inşaatı XX. yüzyılın 20'li yıllarında tamamlanmıştır. Yapı, 1928 yılında **“Ak Jol” okul-yatılı okulu** olarak hizmet vermiş; 1926–1938 yılları arasında ise Sovyet döneminin eğitim anlayışına uygun bir okul olarak pek çok gencin eğitim almasına katkıda bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda Kaljan Ahun ve onun soyundan gelenler siyasi baskıların mağduru olsalar da, günümüzde bu medrese devlet koruması altına alınmıştır. Yapının tarihî bir anıt olarak korunması ve gelecek nesillere aktarılması yönünde çalışmalar yürütülmektedir.

Karnak Medreseleri. Türkistan şəhrinin kuzeybatısında, yaklaşık 25 kilometre uzaklıkta bulunan Karnak, Orta Çağ'dan kalma tarihî bir yerleşim alanıdır. Abdüssattar Hacı Derbisali'nin "Kazakistan'ın Camileri ve Medreseleri" adlı eserinde, bu tarihî şehirde XIX. yüzyılda dört medresenin faaliyet gösterdiği belirtilmektedir [3]. Bunlar şunlardır:

a) Halfe Medresesi. Bu medrese, baş müderris olarak görev yapan Maksım Muzi ad-Din Halfe'nin adıyla anılmıştır.

b) Şamammed İsan Medresesi. Karnak ve çevresindeki köylerde yaşayan Kazak gençleri burada eğitim almıştır.

c) Molla Haşır Damolla Medresesi. Baş müderrisi, Buhara'da eğitim görmüş ünlü Haşır Molla olduğu için medrese onun adıyla anılmıştır. Bu eğitim kurumunun öğrencilerinin büyük çoğunluğunu Karnak'ın yerli halkı oluşturmaktaydı.

Lepsi Medresesi

Bu medrese, günümüzde Taldıkorgan bölgesinde yer almaktadır. 1861 tarihli kararname doğrultusunda bölgeye göç eden Müslüman Tatarların yerleşmesiyle birlikte Lepsi'de (Oyjaylau'da) bir cami inşa edilmiş ve bir medrese açılmıştır.

Bu medresede Oyjaylau köyünün sakinleri eğitim görmekteydi. Medreseden yetişen bazı başarılı öğrenciler daha sonra öğretmenlik yaparak eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan biri de İktımbay Dönenbayulı olmuştur [8].

Oyjaylau Camii, 1945–1946 yıllarında yıkılmıştır.

Mamaniya Medresesi. Abdüssattar Hacı Derbisali, bu medreseyi "XX. yüzyılın başlarındaki bir dünya görüşü okulu" olarak nitelendirmektedir. Tarihî kaynaklara göre okul binası, 1899 yılında Yesenkul önderliğinde Maman ailesinin çocukları tarafından yaptırılmaya başlanmıştır. İnşaat 1903–1904 yıllarında tamamlanmış ve medrese 1905 yılında eğitime açılmıştır [9].

Bu medresenin hem mimari yapısı hem de eğitim programı, büyük ölçüde **Galiye Medresesi** örnek alınarak hazırlanmıştır. Ancak dönemin bazı Kazak boy liderleri, medresede Rusça derslerinin okutulmasını gerekçe göstererek çocuklarını bu kuruma göndermemiştir. Bu nedenle ilk yıllarda medresede ağırlıklı olarak Maman ailesinin çocukları eğitim almıştır. Rusça dersi dördüncü sınıftan itibaren bağımsız bir ders olarak okutulmuş ve ayrıca akşam kursları düzenlenmiştir.

Merki Medresesi. 1990 yılında Cambıl (Jambıl) bölgesinin Merki kasabasında, orta dereceli din eğitimi almış imamlar yetiştirmek amacıyla açılan bir eğitim kurumudur. Medreseden her yıl yaklaşık 25–30 öğrenci mezun olmuştur. Eğitim süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı medrese 1999 yılında faaliyetlerini durdurmuş ve kapatılmıştır.

Mutığıya Medresesi. XIX. yüzyılın sonlarında Batı Kazakistan Bölgesi'nin Oral (Uralsk) şehrinde açılmıştır. Kaynaklara göre, Tatar halkının ünlü şairi Abdulla Tukay 1895 yıllarında bu medresede eğitim görmüştür. Söz konusu eğitim binası günümüze kadar korunarak ulaşmıştır.

Rasuliya Medresesi. Troitsk şehrinde bulunan bu medrese, "**Zeynulla Hazret Medresesi**" adıyla da bilinmektedir. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında birçok tanınmış Kazak genci burada eğitim almıştır. Kaynaklarda, özellikle J. Sayın ve E. İsmailov'un bu medresede İdris Muallim'den ders aldıkları belirtilmektedir.

Rahibiyye Medresesi. XIX. yüzyılda Oral şehrinde, İmam Abdul-Rahib Hazret'in girişimiyle kurulmuştur. Bu medresede yaklaşık 140 öğrenci eğitim görmüştür. Öğrencileri arasında ünlü yazar Ahmed Fayzi de bulunmaktadır. Fayzi, Kur'an-ı Kerim'i çok iyi bilen ve İslam dini konusunda derin bilgi sahibi bir şahsiyet olarak tanınmıştır.

Torgay Medresesi. XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Dulağalı Nehri kıyısında kurulmuştur. Bu medresede dinî derslerin yanı sıra coğrafya, Arap dili ve temel hesap dersleri de okutulmuştur. Bilimsel çalışmalarda bu medrese, "Torgay bölgesi halkının okuryazarlığının artırılmasına önemli katkılar sağlayan eğitim kurumlarından biri" olarak özellikle vurgulanmaktadır [2].

Han Ordası'ndaki Mektep. 1892 yılında Tatar topluluğunun girişimiyle kurulmuştur. Arşiv belgelerine göre, 1894 yılında Orda bölgesindeki medrese ve mekteplerin sayısı 36'ya, öğrenci sayısı ise 415'e ulaşmıştır. Bu eğitim kurumu Yeni Kazan yerleşiminde bulunmaktaydı [10].

Hüseyniye Medresesi, 1891 yılında Ahmet, Gani ve Mahmud Hüseynov kardeşlerin maddi desteğiyle kurulmuştur. Medresenin adı da kurucularının soyadı olan **Hüseynovlardan** gelmektedir. Eğitim programında başlangıçta din dışı dersler ağırlıklı bir yer tutarken, daha sonraki yıllarda dinî eğitim bölümü güçlendirilmiş ve öğretim süresi 14 yıla çıkarılmıştır. Medrese; ilk, orta ve yüksek düzeyde eğitim veren bölümler ile yüksek dereceli **âliye** kısmından oluşmaktaydı.

1919 yılında medrese yeniden düzenlenerek **“Hüseynovlar Adına Öğretmenler Yatılı Okulu”** adını almıştır. 1920’li yıllarda ise Kazak, Tatar, Başkurt ve Doğu Halkları Eğitim Enstitüleri şeklinde dört ayrı kuruma ayrılmıştır. Hüseyniye Medresesi’nin tarihî önemi hakkında Abdüssattar Hacı Derbisali şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Bu medrese, Orenburg şehrindeki ilk yüksek dereceli dinî eğitim kurumudur... Hüseyniye Medresesi, otuz yıl içerisinde daha sonra Rusya Müslümanlarının hayatında önemli izler bırakacak iki binden fazla öğretmen yetiştirmiştir” [11].

Sonuç olarak, günümüze kadar Kazakistan’daki Müslüman eğitim sistemi ve medreselerin aydınlanma faaliyetleri üzerine kapsamlı ve sistematik bilimsel araştırmalar yeterince yapılmamıştır. Bu nedenle medreselerde uygulanan eğitim yöntemleri ve okutulan dersler de ayrıntılı bilimsel incelemelere konu olmamıştır. Bu durum, söz konusu makalenin önemini daha da artırmaktadır.

Medreselerin eğitim ve aydınlanma faaliyetleri, medrese tarihinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu faaliyetler, Kazakistan tarihinde halkın okuryazarlığını artırmaya yönelik çabaların somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde kurulan medreseler, halk eğitiminin gelişiminde son derece önemli ve vazgeçilmez bir rol oynamıştır. Bu kurumlar yalnızca Kazak halkının değil, aynı zamanda Kazakistan ve Türkistan coğrafyasında yaşayan bütün Türk topluluklarının manevi ve kültürel gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır.

Orta Çağ medreselerindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin günümüz bilimsel yaklaşımları doğrultusunda yeniden incelenmesi gerektiği açıktır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteren medreselere ilişkin bu genel değerlendirme, söz konusu kurumların yalnızca dinî değil, aynı zamanda bilimsel ve dünyevî eğitim veren merkezler olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Sonuç. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazakistan coğrafyasında faaliyet gösteren medreseler, yalnızca dinî eğitim veren kurumlar değil, aynı zamanda toplumun eğitim, kültür ve düşünce hayatını şekillendiren önemli eğitim merkezleri olarak görev yapmıştır. Bu araştırma kapsamında incelenen medreseler, Kazak halkının okuryazarlık düzeyinin yükseltilmesinde, öğretmen ve din adamlarının yetiştirilmesinde, millî aydınların ortaya çıkmasında ve modern eğitim anlayışının yaygınlaşmasında önemli roller üstlenmiştir.

Araştırma bulguları, medrese ağının Kazakistan’ın farklı bölgelerine yayıldığını göstermektedir. Abdüssattar Hacı Derbisali’nin tespitlerine göre XIX. yüzyılda yalnızca Sayram, Türkistan, Akmeşit ve Evliyaata şehirlerinde 31 medrese faaliyet göstermekteydi. Bunun yanında Semey bölgesinde 7 medrese bulunduğu, Batı Kazakistan ve diğer bölgelerde ise onlarca medresenin eğitim verdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 1894 yılında Turgay vilayetinde 59 medresenin faaliyet göstermesi ve bu kurumlarda yüzlerce öğrencinin eğitim alması, medreselerin eğitim hayatındaki yaygınlığını açık biçimde ortaya koymaktadır. 1896 yılında Akmola vilayetinde faaliyet gösteren 13 medresede 970 öğrencinin öğrenim görmesi de bu kurumların toplumdaki etkisini göstermektedir. Benzer şekilde Bökey Ordası bölgesinde XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında medrese ve mekteplerin sayısının onlarca kuruma ulaşması, geleneksel eğitim sisteminin toplum nezdinde güçlü bir karşılık bulduğunu kanıtlamaktadır.

Çalışmada ele alınan Ahmet Rıza, Ayagöz, Galiye, Hüseyniye, Mamaniya, Kaljan Ahun, Kapal ve diğer medreseler incelendiğinde, bu kurumların müfredatlarında yalnızca Kur’an, hadis, tefsir ve akaid gibi dinî ilimlerin değil; tarih, coğrafya, matematik, aritmetik, felsefe, dil ve edebiyat gibi derslerin de yer aldığı görülmektedir. Özellikle Galiye, Hüseyniye ve Mamaniya medreseleri

gibi kurumlar, usûl-i cedîd hareketinin etkisiyle modern eğitim anlayışına yönelmiş ve dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek öğretmenler ile aydınların yetişmesine katkıda bulunmuştur.

Medreselerin en önemli işlevlerinden biri de Kazak toplumunda millî bilinç ve kültürel kimliğin korunmasına katkı sağlamalarıdır. Magjan Cumabayev, Beyimbet Maylin ve diğer birçok aydın şahsiyetin medrese eğitimi almış olması, bu kurumların yalnızca dinî değil, aynı zamanda entelektüel gelişimin de merkezleri olduğunu göstermektedir. Bunun yanında kız öğrenciler için açılan medreseler, kadınların eğitim hayatına katılımına imkân sağlamış ve toplumsal dönüşüm sürecine katkıda bulunmuştur.

Sonuç olarak, XIX–XX. yüzyıllarda Kazakistan'da faaliyet gösteren medreseler, ülkenin eğitim tarihinin temel kurumları arasında yer almaktadır. Bu kurumlar, halkın okuryazarlığının artırılmasında, eğitilmiş insan kaynağının yetiştirilmesinde ve toplumsal modernleşmenin desteklenmesinde önemli işlevler üstlenmiştir. Dolayısıyla medreselerin yalnızca dinî eğitim kurumları olarak değerlendirilmesi eksik bir yaklaşım olacaktır. Aksine, medreseler Kazakistan eğitim tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak bilimsel, kültürel ve toplumsal gelişime yön veren çok yönlü eğitim kurumları şeklinde ele alınmalıdır. Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmalarda medreselerin eğitim programları, öğretim yöntemleri ve yetiştirdikleri aydınlar üzerine daha ayrıntılı çalışmaların gerçekleştirilmesi, Kazakistan eğitim tarihinin daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Адамбосынов. Ж. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен 1920 жылға дейінгі Қазақстан медреселеріндегі тарих пәні: бағдарламалары, оқулықтары, әдістемесі. – Алматы, 2006 ж.- 121 б.
2. Шаңбаева, Арайлым; Қаңтарбаева, Жанна; Бағашаров, Құдайберді. Қазақ даласында әйел-қыздардың діни сауат ашу мүмкіндіктері. Аль-Фараби, 2025, 89.4: 159-170.
3. Абжалов, Султанмурат, et al. Ceditçilik Bağlamında Kazak Aydınlanması ve Gumar Karash'ın Eğitim Anlayışı. Hikmet, <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-17> 2025, 2.4: 5-16.
4. Калдыбаева, С. Қазақ қоғамындағы оқу-ағарту қызметі (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы). Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки, 2020, 4.67.
5. Темирханов, Б.; Муталиев, М.; Сауырман, Е. XX ғ. басында жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттері: «қазақ» газеті негізінде. Отан тарихы-Отечественная история, <https://doi.org/10.51943/2788-9718> 2025 28 2 510-519 2025, 28.2: 510-519.
6. Остонов, Жахонгир. French Research on Islamic Issues in Post-Soviet Central Asia: Historiographical Analysis. Turkic historical studies (pISSN: 3007-6358/eISSN: 3007-6366), 2025, 3.6: 43-52.
8. Kozha, Mukhtar; Abzhalov, Sultanmurat; Temirkhanov, Batyrzhan. Ahmet Yesevi Mezarının Etrafindaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler Ve Yeni Bulgular. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1424948> 2025, 114: 55-64.
9. Абжалов, С.; Темірханов, Б. Абайдың отыз сегізінші қара сөзі желісінде діни сауаттылық мәселесі. Eurasian Journal of Religious Studies, 2023, 35.3.
10. Тарлаубай, М.; Хуат, А. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ медреселерінің тарихын оқыту әдістері. In: Publisher. agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies» (January 23-24, 2025). Dublin, Ireland, 2025. 174p. Letterkenny Institute of Technology, 2025. p. 159.
11. Темирханов, Б.; Муталиев, М.; Каракулак, М. Қожа Ахмет Ясауи бейнесінің «Қазақ» газетіндегі көрінісі. Asian Journal "Steppe Panorama", <https://doi.org/10.51943/2710-3994> 2026 13 1 36-45 2026, 13.1: 36-45.

REFERENCES

1. Adambosynov, J. XIX ғасырдың соңғы шірегі мен 1920 жылға дейінгі Қазақстан медресelerindeki тарих пәні: бағдарламалары, оқылықтары, әдістемесі. – Алматы, 2006. – 121 б.
2. Шаңбаева, Арайлым; Қантарбаева, Жанна; Бағашаров, Құдаберді. Қазақ даласында әйел-қыздардың діни сауат ашу мүмкіндіктері. *Al-Farabi*, 2025, 89(4): 159–170.
3. Abzhalov Sultanmurat, et al. Ceditçilik Bağlamında Kazak Aydınlanması ve Gumar Karash'ın Eğitim Anlayışı. *Hikmet*, <https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-17> 2025, 2.4: 5-16.
4. Kaldybaeva, S. Қазақ қоғамындағы оқу-ағарту қызметі (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы). *Vestnik KazNPU imeni Abaia. Seria: Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki*, 2020, 4(67).
5. Temirkhanov, B.; Mutaliyev, M.; Sauyrqan, E. XX ғ. басында жоғары оқу орындарында білім алған қазақ студенттері: «Қазақ» газеті негізінде. *Otan tarikh – Oteçestvennaia istoriia*. <https://doi.org/10.51943/2788-9718> 2025 28 2 510-519 2025, 28.2: 510-519.
6. Ostonov Zhakhongir. French Research on Islamic Issues in Post-Soviet Central Asia: Historiographical Analysis. *Turkic historical studies* (pISSN: 3007-6358/eISSN: 3007-6366), 2025, 3.6: 43-52.
8. Kozha, Mukhtar; Abzhalov, Sultanmurat; Temirkhanov, Batyrzhan. Ahmet Yesevi Mezarının Etrafindaki Eski Yapılarla İlgili Görüşler Ve Yeni Bulgular. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1424948> 2025, 114: 55-64.
9. Abzhalov, S.; Temirkhanov, B. Abaidiñ otız segizinşi qara sözi jelisinde dini sawattylyq мәselesi.. *Eurasian Journal of Religious Studies*, 2023, 35.3.
10. Tarlaubai, M.; Huat, A. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ медресeleriniñ тарихын оқыту әдістері. In: Publisher. agency: Proceedings of the 8th International Scientific Conference «Interdisciplinary Science Studies»(January 23-24, 2025). Dublin, Ireland, 2025. 174p. Letterkenny Institute of Technology, 2025. p. 159.
11. Temirkhanov, B.; Mutaliyev, M.; Qarakūlaq, M. Qoja Ahmet Yasawi beinesiniñ «Қазақ» газетіндегі көринісі. *Asian Journal" Steppe Panorama"*, <https://doi.org/10.51943/2710-3994> 2026 13 1 36-45 2026, 13.1: 36-45.